

פשע כמטפורה וכדרך לגאולה

בנובלה "עד שיעלה עמוד השחר"

יצחק בן-מזוכי

ביצירותיו של אפלפלד, ובייחוד בנובלות המאוחרות שלו, מתוארים מעשי פשע לא מעטים. היבט זה ביצירותיו, שיש לו משמעות סמלית ומטפורית, לא נדון עדיין בהיקף הראוי לו. מקצת המשמעות שלו, זו הבאה לידי ביטוי בנובלה "עד שיעלה עמוד השחר", אנסה להציג.¹

אפתח בדוגמאות אחדות למעשי פשע ביצירות אחרות של אפלפלד.² בנובלה "ליש" מתרחשים שני מעשי רצח וגם ב"טמיון" מתרחש רצח.³ בנובלה "קאטרינה" הגיבורה רוצחת את הבירון שרוצץ את גולגלתו של בנה ומבתרת את גופו. רצח זה לא פחות אכזרי ואלים מרצח בנה. מעשי גניבה הם מוטיב מוכר ביצירתו של אפלפלד. בנובלה "ליש" כולם גונבים מכולם. את הכסף האנשים תופרים בבטנות מעיליהם כדי שלא יגנבוהו מהם. הברחות ומבריחים אף הם שכיחים ביצירות. בסיפוריו אין הפרדה ברורה בין סוחרים למבריחים. בסיפור "בקומת הקרקע", מתוך הקובץ "עשן", הזקן ושני אחייניו הם מבריחים והאחיינים הם גם רוצחים: את דודם הזקן הם רוצחים בדם קר. גם בארטפוס, בן האלמוות, הוא מברית. גיבור הסיפור "באיי סנט ג'ורג'" אף הוא מברית. וזו רק רשימה חלקית.

מסכת הפשעים והאלימות, בנובלה "עד שיעלה עמוד השחר", גדולה במיוחד, יש לה משמעות מטפורית, והיא משמשת מטפורה למצבם של היהודים. לעתים, כמו במקרה של בלנקה, גיבורת הנובלה, הפשע יכול להיות מעין פתרון, דרך לגאולה, במציאות שהקיום בה בלתי אפשרי עבורה.

הסטריאוטיפיות של הדמויות

לדמויות המרכזיות בנובלה, ובעיקר בבלנקה, לאביה ולבעלה הגוי אדולף, ישנם מאפיינים סטריאוטיפיים, שיש להם חשיבות בכל הנוגע למעשי הפשע. אדולף האנטישמי מתואר כאדם בעל גוף, גס רוח, נבער, שיכור ואלים. האנטישמיות של אדולף היא לאומית ודתית: התפילה השבועית בכנסייה והמפגש המשפחתי אחריה, שעיקרו אכילה והשתכרות, הם מרכיבים חשובים בעולמו וגם בעולמה של משפחתו המורחבת (הוריו,

1. אהרן אפלפלד, עד שיעלה עמוד השחר, כתר, ירושלים 1995. לפרשנות והערכות על "עד שיעלה עמוד השחר" ראו יוסף אורן, "המאבק על הנצר היהודי האחרון", נתיב, גל' 50, 1996, עמ' 68-72; "טרגדיה לאומית ורב-דורית", נתיב, גל' 52, 1996, עמ' 84-80; הלל ברזל, "פיגוראליות נוסח אפלפלד", עיתון 77, גל' 212, 1997, עמ' 34-41; מנוחה גלבע, "רצח אדולף", מאזנים, כרך ע (5), 1996, עמ' 48; אלכס זחבי, "נשים כמסמלות מצב האין-מוצא", דימוי, כרך יג, תשנ"ו, עמ' 44-46; גרשון שקד, "אין זאת כי רבות צררתונו", הארץ – ספרים, 15.11.1995, עמ' 7.

2. בדוגמאות המובאות לא הברלתי בין יהודים ולא-יהודים. כמו כן לא הברלתי בין מעשי פשע שנעשו לפני השואה לאלה שנעשו אחריה. הברלים אלה ומשמעויותיהם ראויים לעיון נפרד. הצד האתי של הדמויות בסיפורי אפלפלד, הן לפני השואה והן אחריה, ראוי לעיון מקיף.

3. דמיון תמטי ודמיון בתפיסת העולם של המחבר קושרים את "טמיון" (1993) ל"עד שיעלה

עמוד השחר". כך למשל העלילות, בשתי הנובלות, מתרחשות על רקע ההתבוללות והמרות דת המוניות, ובשתייהן הדמויות הראשיות מחפשות את זהותן האבודה ובני-זוגן הם גויים. השוני העיקרי בין שתי הנובלות הוא בתיאור הנרחב של עולמו הפנימי של גיבור "טמיון" לעומת התייחסות מועטה יותר לעולמה הפנימי של גיבורת "עד שיעלה עמוד השחר".

4. עד שיעלה עמוד השחר, הערה 1 לעיל, עמ' 84.

5. לשם השוואה: העמדה ניגודית סטריאוטיפית מובהקת של יהודי לעומת גוי מצויה בפומון "יעקב ועשו" מאת ח"נ ביאליק (כל שירי ח"נ ביאליק, רביד, תשכ"ו, עמ' רצ"ב). אצל ביאליק שתי הדמויות מוקצנות. הגוי, בדומה לארולף, שיכור, אליס ומכה את אשתו; ואילו היהודי, בניגוד ליהודים בנובלה "עד שיעלה עמוד השחר", הוא בעל אמונה שלמה, זכה וטהורה. השוני שחל בסטריאוטיפ ב"עד שיעלה עמוד השחר" מבטא, על-פי אפלפלד, את הבעייתיות של הקיום היהודי בעידן המודרני.

אחיו ובני משפחותיהם): "השבט היה מלא שיכורים, נואפים, רמאים ומטומטמים"⁴. כל אלה תואמים את הסטריאוטיפ המוכר של הגוי.

הסטריאוטיפ היהודי מורכב יותר, שכן אפלפלד מסיט אותו לכיוון ההולם את התקופה המודרנית של ראשית המאה העשרים.⁵ אצל בלנקה ואביה מודגש הצד האינטלקטואלי; בלנקה היא נערה עדינה, ברוכת בכשרונות, ומאפיינים אלה תואמים את הסטריאוטיפ של היהודי כיוצא דופן ביכולתו ובהישגיו האינטלקטואליים. יש בכך גם הד להצלחתם של יהודים רבים בתחומי הרוח והמדעים במאות התשע-עשרה והעשרים.

במקביל לכך, היהודי המודרני - לפחות על-פי הסטריאוטיפ החדש של אפלפלד - מתעב את יהדותו ורוצה להיפטר ממנה. יהודים רבים מספור ממירים את דתם, וכתוצאה מכך הם מרוקנים מבחינה רוחנית ולאומית. הם נזירטיים, חסרי-זהות, חסרי עמוד שדרה. השנאה העצמית שלהם עולה על שנאתם של גדולי האנטישמנים כלפיהם. על רקע זה יש לראות את בלנקה: היא יהודייה שהתנצרה, אך המרת הדת לא פתרה את בעיית הזהות שלה (או מוטב את בעיית חוסר הזהות שלה).

מעשי הפשע השונים בנובלה מתרחשים על רקע מאפיינים סטריאוטיפיים אלה, והם תוצאה של הנסיבות הנוצרות בעייתיים. עם זאת, מעשי הפשע של בלנקה שוברים את הסטריאוטיפ: הנערה היהודייה המחוננת, המצטיינת, שיש לה נטייה למעורבות חברתית ואידיאולוגית, הופכת לפושעת אלימה שסופה להגיע אל עמוד התלייה.

העובדה שמאפייניה הבסיסיים של בלנקה הם סטריאוטיפיים, והם מייצגים ציבור יהודי גדול, מעניקה למעשיה בכלל ולפשעיה בפרט משמעות רחבה וכוללת. על כן ניתן לראות במקרה הפרטי שלה מקרה מייצג, כאילו בלנקה היא מעין "כל אדם" (everyman) יהודי.

מהות הכשעים בנובלה

דיון בפשעים המתוארים בנובלה מצריך עיון במושג פשע, שיש לו פנים רבות ומשמעותו משתנה מתרבות לתרבות ומתקופה לתקופה. מעשה שבמקום אחד נחשב לפשע, יכול להיות מותר במקום אחר. לפיכך, אדם שבמקום מסוים נחשב לפושע יכול, במקום אחר, בזמן אחר או בתרבות אחרת, להיחשב אזרח הגון ולפעמים אפילו גיבור. עם זאת, מבחינה קונסטרוקטיבית פשע מוגדר כפעולה או כמחדל שיש בהם כדי להפר את חוקי המדינה. פושע הוא אפוא מי שעובר על החוק, ומתקיים נגדו הליך שיפוטי שכתוצאה ממנו הוא עלול להיענש.⁶ את מעשי הפשע נהוג לחלק, באופן בסיסי, לשני סוגים: מעשה שהוא רע במהותו (mala in se) ומעשה שאינו רע במהותו אך הוא אסור על-פי החוק (mala prohibita).

6. ראו Crime William L. Marshall and William L. Clark, "The Legal Definition of and Criminals", in: Marvin E. Wolfgang, Leonard Savitz, Norman Johnston (eds.), *The Sociology of Crime and Delinquency*, John Wiley & Sons, New-York, 1962, pp. 15-21.

מבחינה מוסרית הסוג הראשון חמור בדרך-כלל מהשני. הפרה של נורמות מוסר אינה בגדר פשע אלא אם כן הדבר נאסר במפורש על-ידי החוק. רצח וגניבות – אותם מעשים חמורים שעשתה בלנקה – הם פשעים המוגדרים כרעים במהותם.

פן אחר של תופעת הפשע היא ראייתו לאו דווקא כעניין ליגליסטי אלא כחלק מיחסו של האדם לנורמות ההתנהגות בחברה. על-פי ראייה זו, הפשע הוא אחד מאופני ההפרה של נורמות ההתנהגות. נורמות אלה הן כללים בלתי-כתובים, המכתיבים לחברה מה טוב ומה רע, מה מותר ומה אסור, מה נכון ומה לא-נכון, מה רצוי ומה אינו רצוי. כללים אלה משוקעים במנהגים, במסורת, בדת, במשפחה ובמוסדות חברתיים רבים. על רקע ההבחנות שלעיל, שהן טיפה בים הספרות הקרימינולוגית והליגליסטית העוסקת בפשע, ניתן להתייחס לאינוונטר הפשעים בנובלה.

ותחילה פשעיו של אדולף. אדולף הוא בעל גוף ואלימותו קשה. הוא מכה את בלנקה באכזריות רבה: "אדולף לא ידע רחמים. [...] על כל טעות או שיכחה היתה משלמת, אבל לעתים היה מכה אותה גם בלא סיבה, כמו שמכים בהמה"⁷. הוא גם אונס את בלנקה, ומה שחמור במיוחד – הוא כותש ורומס אותה מבחינה נפשית ואנושית בעקביות וללא רחמים.

7. עד שיעלה עמוד השחר, הערה 1 לעיל, עמ' 105.

האם אדולף הוא פושע? מנקודת מבט בת-זמננו אין ספק שהוא פושע ועליו לתת את הדין על פשעיו. אך ככל הנראה לא כן הדבר באוסטרו-הונגריה בראשית המאה העשרים, שבה מתרחשת עלילת הנובלה. אדולף, בזמנו ובמקומו, אינו מפר חוק בהכותו את אשתו וגם לא כשהוא אונס אותה. וגם אם הוא מפר חוק כלשהו, דבר שנראה מסופק, לא יעלה על דעת איש לאכפו ולהעניש את המפר אותו. החוק אינו רלוונטי, אם כן, באשר להתנהלותו של אדולף בביתו ובקהילתו. יתר על כן, אדולף נוהג בהתאם לנורמות ההתנהגות ולהשקפות העולם המקובלות בחברה העממית שבה הוא חי שהרי בעיני בני קהילתו בלנקה היא אשתו כדת וכדין ועליה לסור למרותו. יתר על כן, בעיני בני קהילתו אדולף הוא נוצרי הגון העובד קשה לפרנסתו, ובלנקה היא בסך הכול יהודיה עלובה שהתנצרה. היא שונה באישיותה מנשים נוצריות הגונות, ומעשיה לעולם אינם לרוחו ולטעמו של בעלה. הדברים ניכרים היטב בשיחה שבין בלנקה לחמותה:

"אדולף מכה אותי", חשפה בלנקה את פצעיה.

לשמע משפט זה פשט חיך כוץ על שפתיה של חמותה, כמו מדובר היה בעולה של מה בכך.

"אני חרדה על העובר שבבטני", ניסתה רחמים אחרים.

"כל בעל הגון מכה קצת. לא מתים מזה", סר בכת אחת החיך מעל שפתיה.

"אני לא רגילה לזה", אמרה משום מה.

"את חייבת להתרגל", אמרה, משל מדובר היה בעבודת בית, ומיד הוסיפה, "היהודים מפנקים את בנותיהם. הפינק הוא מידה מגונה ואסור להתמכר לו".⁸

ובהמשך אומרת אמו של אדולף: "בעל מכה הוא בעל אוהב, אומרים אצלנו. אישה בלא מכות מתפקדת. הבעל לא רק מפרנס אותה, הוא גם שומר עליה". אלימותו של אדולף כלפי בלנקה נתפסת אפוא כנוהג מקובל, ובמקרה של בלנקה הוא אפילו רצוי במיוחד, בהיותו אמצעי שייחנך וייחשל את בלנקה ויהפוך אותה מיהודיה מפונקת ורפת גוף לאישה ראויה שכוחה במותניה, כפי שכל אישה "צריכה להיות". ראוי לציין כי גם האנטישמיות הקיצונית של אדולף הולמת את נורמות ההתנהגות והשקפות העולם של בני קהילתו.

ומאדולף לבלנקה. כמבוא למניין פשעיה תחילה היא לומדת לשתות עם אדולף, כמנהג הגויים. אחר-כך היא מתרגלת לשתות לבד. שכרותם של יהודים, שאמנם אינה תופעה קרימינלית אך יש לה משמעות בהקשר הקרימינלי, היא מוטיב מוכר ביצירותיו של אפלטון. כך, למשל, בנובלה "רצפת אש" כולם משתכרים ומכורים להימורים. בבית האבות שבלנקה עובדת בו היא מתחילה לגנוב. היא גונבת מהזקנים תכשיטים יקרי ערך בקביעות ובשיטתיות. כעבור זמן היא מבצעת את הפשע הברוטלי ביותר: היא רוצחת את בעלה אדולף בגרזן ונמלטת עם בנה מהבית ומידי החוק. (בלנקה יכלה לברוח עם בנה גם בלי לרצוח את אדולף, ומנוסתה היתה ודאי קלה יותר. אך היא רוצחת אותו ללא היסוס). בשלב האחרון של מנוסתה היא מעלה באש כנסיות. לבסוף היא מסגירה את עצמה לשוטרים והעונש הצפוי לה הוא מוות בתלייה.

פשעיה של בלנקה חמורים, ומבחינת החוק הם מוגדרים כרעים במהותם. אפילו גניבותיה אינן גניבות סתם. בקור רוח ובשיטתיות היא גונבת כסף וחפצי ערך יקרים מזקנים חסרי ישע. הרצח, שהוא "גולת הכותרת" של מעשי פשע בכלל, נעשה גם הוא בקור רוח. "הכוונה הפלילית", שהיא מושג מרכזי בקביעות חומרתם של מעשי פשע, בדורה לחלוטין ברצח זה.

ראוי לשים לב לכך שאת מעשי הפשע החמורים הללו מבצעת אישה. משמע, אפלטון מציב דווקא אישה בחזית מבצעי הפשע ולא גבר. ופושעות הן תופעה הרבה פחות נפוצה מאשר פושעים, וחומרת פשעיהן פחותה ברוב המקרים מזו של פושעים המבוצעים על-ידי גברים. גם מספרן של האסירות קטן בהרבה משל הגברים, וכן מספר הנשים שהוצאו להורג במאה העשרים כעונש על פשעיהן. באופן מכליל ניתן לומר כי האישה, למרות שינויים רבים שחלו במאה העשרים במעמדה ובתדמיתה, נחשבת לאלימה פחות מן הגבר. פושעים הנעשים בידי אישה, ועל אחת כמה וכמה רצח

9. ביקורת על ההתייחסות לפשע ולהשלכותיו בעיקר כאל תופעה גברית ראו, למשל, אצל Loraine R. Gelsthorpe, *Sexism and the Female Offender*, Gower, Aldershot, 1989; Lydia Voigt, William E. Thornton, Leo Bamile, Jerrol Seaman, *Criminology and Justice*, McGraw-Hill, New-York, 1994.

10. ג'נוסייד (genocide) הוא מונח חדש יחסית שטבע רפאל למקין בשנת 1943 לנוכח השואה (genos. ביוונית גזע, שגט; cide, בלטינית הריגה). ראו Raphael Lemkin, *Axis Rule: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1944.

בגרזן, הם אפוא תופעה פחות צפויה, ועל כן הם דרמטיים יותר ומעוררים תשומת לב רבה יותר מאשר פשעים שמבוצעים בידי גבר.⁹

לפשעים שהוזכרו עד כה אפשר לצרף נוספים. למשל, סבתה של בלנקה, המוכיחה בשער – שהיא היהודייה האחרונה בעיר – מפריעה לסדר הציבורי ונשפטת על כך. ובלנקה, במנוסתה מידי החוק, נאנסת על-ידי אחד הכפריים.

הפשעים שלעיל הם בעיקרם פליילים. מתוספים אליהם פשעים אחרים, שבהשוואה אליהם הפשעים הפלייליים הופכים למשניים, ובהקשרים מסוימים אפילו לזוטרים. מהות הפשע בנובלה רחבה אפוא הרבה יותר. שלושה סוגי פשעים כאלה מאכלסים את הנובלה:

א. הפשע הגדול והשטני מכולם הוא הג'נוסייד – השמדת עם – שהוא המרכיב המפלצתי של השואה. בניגוד למונח שואה, שהמשמעויות הנלוות אליו הן אסון נורא וחורבן, הג'נוסייד משמעו פשע של השמדת עם.¹⁰ החוק הבינלאומי, שנקבע בעצרת האו"ם בשנת 1951, קובע כי ג'נוסייד – השמדה מלאה או חלקית של קיבוץ לאומי, אתני, גזעי או דתי – הוא פשע. ג'נוסייד הוא אפוא רצח בני-אדם בגלל השתייכותם לקיבוץ לאומי מסוים, ללא קשר לאישיותם ולמעשיהם.

לרצח מיליוני היהודים בשואה תפקיד מרכזי במתן משמעות לפשעים הפלייליים וגם לפשעים הלא-פלייליים בנובלה. סיפורה של בלנקה מתרחש אמנם לפני מלחמת העולם הראשונה, אבל כפי שנאמר לא אחת, הקורא בן זמננו אינו יכול לקרוא את יצירותיו של אפלפלד מבלי לקשור אותן לשואה, משמע לג'נוסייד ולכל הכרוך בו. ללא השואה ברקע, האופי המלודרמטי של הנובלה היה בולט במיוחד וגורם להשטחה של משמעותה.

השואה והג'נוסייד נרמזים בנובלה, ללא ספק, בדמותו האלימה של אדולף. קשה לטעות במשמעות העובדה, שסופר יהודי לאחר היטלר קורא לאוסטרי אנטישמי בשם אדולף. יתרה מכך, חיתוך דיבורו מזכיר את היטלר. אין פירוש הדבר, כמובן, שקיים יחס של אחד לאחד בין אדולף זה לאדולף ההוא. אך אין ספק שהשם תורם לעיצוב המשמעויות של הנובלה. תורמת לכך גם ההצתה הסדרתית של כנסיות בידי בלנקה בעת מנוסתה. גם בה מהדהדים השואה והג'נוסייד, אלא שזהו הדהוד אירוני, מעין תמונת ראי הפוכה של שרפת מאות בתי כנסת ב"ליל הבדולח" בשנת 1938, כשלושים שנה לאחר זמנה של עלילת "עד שיעלה עמוד השחר". יש להתבונן אפוא הן בבלנקה ובמעשיה והן בנסיונות חייה ובחיי הקהילה היהודית בעירה לאור הפשע של השמדת עם.

ב. תופעה שבהוויית הסיפור נחשבת לפשע חמור היא יחסם של היהודים

לעמם, ללאומיותם ולדתם. כאמור, היהודים המתוארים בנובלה מתעבים את יהדותם ואת עמם. הם מתנצרים בהמוניהם. זהו פשע לאומי, עמוק וטרגי, גם אם אינו פלילי. העם היהודי נתפס כאן כגיבור טרגי, ומשלם עליה מחיר כבד. על-פי אפלפלד, זו המציאות היהודית במרחב התרבותי האוסטרו-הונגרי.

פשע זה, בצד הג'נוסייד, משמש אף הוא כרכיב חשוב במערכת הממשעת של הנובלה, ושניהם מוצבים במובלע זה מול זה בסימטריה ובאירוניה. בהקשר זה יאמר, לאור דברי אפלפלד במקומות אחרים,¹¹ כי העם היהודי החל להשמיד את עצמו הרבה לפני שהגרמנים השמידו אותו. לפיכך, ההתנצרות מתוארת בנובלה "עד שיעלה עמוד השחר" לא כתופעה שנעשתה מסיבות פרטיות ואישיות אלא כתופעה לאומית וחברתית המונית. ההשמדה העצמית של הדת והלאום היהודיים אף היא מעין תמונת ראי מהופכת של הג'נוסייד שעשו הגרמנים ביהודים, והיא הפשע הלאומי הטרגי המשמש רקע לפשעיה הפרטיים, הפליליים, של בלנקה.

11. ראו למשל המסה "ערות", מסות בגוף ראשון, הספריה הציונית, ירושלים 1979, עמ' 18-9.

ג. סוג הפשע השלישי הוא מעשיה השגויים והלא-מוסריים של בלנקה, וליתר דיוק: המעשים שבלנקה מחשיבה ככאלה. בלנקה אינה מתחרטת על מעשיה הפליליים, אפילו לא לרגע. היא אינה מתחרטת על הגניבות, על ההצתות, וגם לא על הרצח. את בלנקה מעסיקים דברים אחרים, שמבחינה פלילית אינם בגדר פשעים אך הם מייסרים את נפשה וגורמים לה לראות את עצמה כמי שפשעה פשעים חמורים ביותר. היא מאשימה את עצמה בזניחת אביה, בנטישת אמה, בהמרת הדת ובנישואיה עם אדולף. כדבריה: "לא רציתי לראות את מות אימי וברחתי מהבית ולאחר מכן זנחתי את אבי בבית-אבות. אני פושעת וחייבת מיתה".¹² בלנקה משוכנעת שמעשיה אלה הם פשעים שאין עליהם מחילה ושהיא ראויה לעונש כבד. את פשעיה הפליליים יש אפוא לראות גם על רקע זה. שכן לאדם בעל דימוי עצמי של פושע קל יותר להידרדר למעשי פשע. וממילא הפשעים החמורים שביצעה חשיבותם פחותה בעיניה מאשר פשעיה המוסריים.

12. עד שיעלה עמוד השחר, הערה 1 לעיל, עמ' 105.

הנובלה אינה סיפור פשע

למרות האלימות ומעשי הפשע הרבים שבנובלה, קשה לשייכה לסוגת סיפורי הפשע, שבה לרוב הקונפליקט המרכזי הוא בין פושע המפר את החוק לבין הרשויות שתפקידן לשמור על הסדר, לאכוף את החוק, לתפוס את הפושעים ולהעמידם לדין. בסיפורי פשע, הפושע עושה בדרך-כלל כל מאמץ לחמוק מאנשי החוק, בעוד שאלה עושים הכול כדי למנוע מהפושע לעבור עבירות, ולחלופין לעלות על עקבותיו וללכוד אותו. קונפליקט מעין זה קיים רק בשולי הנובלה אך דומה שאין לו מעמד של ממש.

אנשי החוק כמעט אינם קיימים בנובלה. היעדרם ניכר בכך שהחיפוש

אחר בלנקה נעשה באמצעות מודעות ולא באמצעות אנשי חוק הנחויים לתפוס את הרוצחת ומבעירת הכנסיות. אין בנובלה מתח ממשי בין לוכד לנלכד; בלנקה אינה נתפסת אלא מסגירה את עצמה. וגם זאת באופן מקרי ומזדמן, בעיקר משום נואשותה ותשישותה הנפשית והפיזית.

היעדרן של רשויות החוק בנובלה איננו מקרי. שכן מגמת הסיפור אינה לספר על פושע שנלכד אלא להציג תופעות כלליות הקשורות למצבם הנפשי, הקיומי והלאומי המעורער של בני העם היהודי בקיסרות האוסטרו-הונגרית. בלנקה, הוריה ודמויות משנה רבות מייצגים מציאות יהודית מעורערת ומסוכסכת, זו הדוהרת בעקביות אל עבר האסון הנורא המצפה לה כעבור שנים לא רבות. על כן הפשעים הפליליים בנובלה אינם העיקר, אף שהם חורצים את גורלה של בלנקה. בלנקה איננה פושעת רגילה; ניתן לומר שהיא פושעת במקרה בגלל נישואיה לאדולף ותוצאותיהם. אילמלא כן, היתה אולי לומדת באוניברסיטה של זלצבורג, ואולי אפילו של וינה, ונעשית מתמטיקאית מזהירה.

עם זאת, ההיבט הקרימינלי בנובלה איננו מקרי; הוא תוצאה מתחייבת של המציאות היהודית ושל מצבה האנושי והקיומי של בלנקה. לפשעיה משמעות סמלית ומטפורית וגם מעמד אמביוולנטי, שכן הם מקריים ובו בזמן אינם מקריים; הם חשובים בנובלה וגם פחות חשובים. האמביוולנטיות באה לידי ביטוי גם בכך שבלנקה הפושעת היא קורבן: קורבן של אדולף ובעיקר קורבן המציאות שבה היא חיה. משמע, הפושע הוא קורבן והקורבן הוא פושע.

בלנקה מוצאת עצמה לאחר נישואיה במצב של ניתוק מוחלט מעולמה הקודם. עד מהרה היא הופכת לאישה מוכה, שחיה בעולם סגור ופרימיטיבי של שכרות ואלומות. מצוקתה הפיזית קשה, אך מצוקתה הרוחנית קשה יותר. עולמה הרוחני מתרוקן ואין לה שורשים בשום תרבות או אמונה. ביאוושה היא מחפשת קשר למקורות. היא רוצה להאמין, אך היא אינה מסוגלת להגיע לאמונה: "הלואי שהייתי יודעת להתפלל",¹³ היא אומרת.

באמצעות חברה לשעבר מתוודעת בלנקה לסיפורי הבעל-שם טוב של מרטין בובר.¹⁴ היא משוכנעת שספרו של בובר הוא "ספר אמונתם של היהודים".¹⁵ היא יודעת שסיפורים אלה עזרו לחברתה – נזירה נוצרייה בת להורים מומרים – להתחבר מחדש עם עולם של אבותיה. זה בדיוק מה שהיא צריכה, בדיוק מה שחסר לה. בלנקה קוראת בסיפורי הבעל-שם טוב אך לאמונה אין היא מגיעה. ריקנותה רבה עד כדי כך שהיא אומרת לחברתה: "אני מרגישה כי הנשמה שבקרבי נסתלקה ממני".¹⁶ והיא מתכוונת לכל מילה. שהרי מבחינה מטפורית בלנקה מתה הרבה לפני שתוצא להורג בתלייה.

13. שם, עמ' 81.

14. ספרו של בובר פורסם לראשונה

בגרמנית ב-1908, ובשנים אלה

ממש מתרחשת עלילת הנובלה.

Martin Buber, *Die Legende des Baal Schem*, Rutten und Loening, Frankfurt, 1908.

15. עד שיעלה עמוד השחר, הערה

1 לעיל, עמ' 113.

16. שם, עמ' 144.

כל אחד מפשעיה של בלנקה נובע מסיבות אחרות ויש לו משמעות אחרת. השכרות איננה פשע, אך יהודי שתיין (ובוודאי ציבור יהודי השותה ומשתכר, כמתואר לפעמים אצל אפלפלד) נתפס כסוטה מדרך הישר וכסימפטום לבעיה עמוקה. שהרי יהודי אינו שותה. הקביעה שיהודי אינו אמור לשותות ולהשתכר חוזרת בכמה וכמה מיצירותיו של אפלפלד. קאטרין הגויה אומרת זאת לסאמי היהודי השתיין,¹⁷ וב"רצפת אש" אומרת רותנית קשישה לבנו שטארק היהודי: "יהודי אתה, בנו. היהודים אינם משחקים קלפים ואינם שותים. השתייה סותרת את צלם אלוהים באדם".¹⁸

17. אהרן אפלפלד, קאטרין, כתר, ירושלים 1989, עמ' 53-54.

18. אהרן אפלפלד, רצפת אש, כתר, ירושלים 1988, עמ' 25.

השתייה של בלנקה הולכת וגוברת ככל שגוברת מצוקתה. השתייה היא מפלט עבורה, ודומה כי זו תחילת דרכה לפשע. בעקבות השתייה באות הגניבות. הגניבה הראשונה היא מקרית ומלווה בייסורי נפש, אך במרוצת הזמן הגניבות משתכללות ונעשות קבע והן מעין התכוננות לצרות שיבואו, למנוסה מאדולף שבוא תבוא. כאילו היא מרגישה בחושיה שמשוהו רע יקרה ועליה לדאוג לעצמה ולבנה הקטן אוטו. כאילו מקננים בנפשה ההימלטות מאדולף ואולי גם הרצח. וכדבריה: "חיי של אוטו חשובים יותר מעשרת הדיברות".¹⁹

19. עד שיעלה עמוד השחר, הערה 1 לעיל, עמ' 142.

הרצח הוא בעת ובעונה אחת טרגי ופתטי. הוא טרגי וגם פתטי מאותה סיבה עצמה: כי הוא אקט אלים של חוסר אונים במציאות שלבלנקה אין ממנה מוצא; כי הבעיה של בלנקה היא לא רק אדולף. אדולף הוא מקרה פרטי. גם בלנקה היא מקרה פרטי. ועם זאת שניהם מייצגים ציבור. בלנקה היא חלק מהעם היהודי שמצבו סבוך וטרגי, וקורותיה הם מקרה ייצוגי של מצב זה.

הדרך לגאולה

לאחר הרצח בלנקה נמלטת, אך נרודיה בדרכים הם הרבה יותר מאשר בריחה. היא מנסה לעבור מהריקנות של היהדות המתבוללת במרכז אירופה, אל המזרח, למחוזותיו של הבעל-שם-טוב, אל הצדיק מוויז'ניץ, למקומות שבעיני רוחה היא רואה בהם יהודים טהורים מלאי אמונה, הקשורים בנשמתם למורשתם ולאבותיהם. שם, היא מקווה, תבוא גאולתה. שם תוכל להתחבר למשוהו שאליו מעולם לא היתה מחוברת. שם תמצא את זהותה.

מה שבלנקה רואה בעיני רוחה הוא עולם הזוי, מעין אוטופיה יהודית חמה ורליגיוזית שאליה היא לעולם לא תגיע. הן משום שעולם זה קיים רק בדמיונה, והן – ואולי בעיקר – משום שאותה סיבה שמנעה ממנה להתחבר לאגדות הבעל-שם-טוב היא שתמנע ממנה להתחבר ליהודים המאמינים שבמזרח. היא גם אינה מתחברת לסיפורי התורה שמספרת

20. שם, עמ' 176.

הגנת רוזה וילדי הגן מקשיבים להם ו"גומעים כל מילה"²⁰. בלנקה, כאביה, שייכת לדורות האבודים, אותם דורות שהתרחקו ממקורותיהם וכבר אינם יכולים לשוב אליהם. בעיני רוחה היא רואה את הדרך לצדיק: "תיארה לעצמה את הדרך לוויז'ניץ כמנהרה ארוכה ומוארת שבחלקה הקדמי יש מקווה רחצה, ששם טובלים ומיטהרים"²¹, אך אליו לא תגיע.

21. שם, עמ' 182.

הפשע האחרון של בלנקה, הצתת הכנסיות, הוא גחמה כפייתית נואשת, מעין פעולת תגמול כנגד אדולף ומשפחתו, שהכנסייה היתה יסוד חשוב בעולמם. שרפת הכנסיות היא גם מחאה על כך שהיא עצמה המירה את דתה, מחאה חסרת תוחלת כנגד מציאות גדולה ממנה. ואולם ברובד הסמלי יש לשרפת הכנסיות סיבה נוספת. בלנקה רואה, כאמור, בעיני רוחה את הדרך לצדיק מוויז'ניץ, שכדי להגיע אליו צריך לטבול ולהיטהר. ובמקום להיטהר במים היא מטהרת את עצמה באש. שרפת הכנסיות היא הדרך הנואשת שלה לטהר את עצמה מפשעיה המוסריים כלפי אביה ואמה, לטהר את עצמה מהמרת הדת ולכפר על כך. בלנקה בטוחה כי "בעשייה הזו פילסה לעצמה דרך שהיתה חסומה"²². שרפת הכנסיות היא אפוא דרכה הנואשת להגיע לגאולה הבלתי אפשרית. מעין מצווה הבאה בעבירה.

22. שם, עמ' 186.

הפילוסוף והמבקר הצרפתי גסטון בשלאר הרבה לעסוק בפסיכולוגיה של אימז'ים וארכיטיפים. בספרו "הפסיכואנליזה של האש"²³ הוא עוסק באש ובכל מה שהיא מסמלת. לדבריו, "האש היא ביטוי ודוגמה לשינוי פתאומי או התפתחות. [...] האש מבטאת תשוקה לשינוי, לזירוז מעבר הזמן, להבאת החיים לידי סיומם ומעבר לשלב אחר, השלב שאחרי. כמו לידה מחדש". על־פי בשלאר, בנוסף לכוחה הטורנספורמטיבי הסמלי, האש מסמלת גם כוח ויכולת לטהר ולהיטהר.²⁴

בלנקה הנואשת, הנרדפת, שמעלה באש כנסיות, רוצה, כדברי בשלאר, את השלב שאחרי. היא כמהה לגאולה, שתהיה עבורה כמו לידה מחדש. האש השורפת את הכנסיות, האש שבאמצעותה היא מיטהרת, מסמלת את האפשרות הזאת. אך במקביל לכך, בסוף הדרך, כשהיא נרדפת כחיה, בלנקה יודעת שאין לה סיכוי. היא יודעת שלגאולה לעולם לא תגיע. שכנראה רק המוות, על עמוד התלייה, יהיה גאולתה.²⁵

Gaston Bachelard, *La Psychanalyse du Feu*, Gallimard, Paris, 1949, p. 35.

24. על בשלאר ועיסוקו באימז'ים ראו Jonathan Culler, *Framing the Sign*, University of Oklahoma Press, Norman and London, 1988, pp. 96-106.

25. בהקשר זה בקשתה האחרונה של בלנקה היא אירונית ביותר. במצב הנואש שבו היא נרדפת כחיה, לנוכח הגאולה הבלתי־אפשרית ועונש המוות הקרוב, לא נותר לה אלא להתנחם במשהו, שלכאורה הוא עניין קטן־ערך אך יש בו זכר למעט חמימות מן העבר. כדבריה במשפט האחרון בספר: "אם יש דבר שאני מתגעגעת אליו עכשיו זה ספל קפה ועוגת גבינה שלהם [של קפה 'פיתית']. זה הכל, לא יותר" (עמ' 188).